

‘છાવણી’ : નવલકથા એક ભૌગોલિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં (Chhavani: Novel A Geographical Perspective)

જાન્યુઆરી 2001માં થયેલા કચ્છના ધરતીકંપથી માત્ર કચ્છ જ નહિ પણ સમગ્ર વિશ્વ પ્રકંપિત થઈ ગયેલું. આ ઘટનાએ મનુષ્ય જીવનની વરવી ભંગુરતાને ઉઘાડી પાડી દીધી. આ ભીષણ દુર્ઘટનાનું સંવેદન કચ્છ તેમજ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોએ વિવિધ સ્વરૂપોમાં વ્યક્ત કર્યું હતું. આ પરંપરામાં ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘છાવણી’ (2008) નોંધપાત્ર નવલકથા છે. આ નવલકથા કચ્છના 2001ના ભૂકંપને કેન્દ્રમાં રાખીને લખવામાં આવી છે. ધરતીકંપ પછી એક વર્ષ સુધી સર્જક સમગ્ર ભુજમાં રઝળપાટ કરતા રહ્યાં, એ દરમિયાન તેમણે જીવન અને મૃત્યુના ભંગુર અને ભયાવહ રૂપને નિહાળ્યું, અનુભવ્યું ને તે ‘શબ્દસૃષ્ટિ’ના માર્ચ, 2001ના અંકમાં પ્રકાશિત પત્ર, ‘છાવણી’ નવલકથા અને ‘પ્રત્યાંચાનો કમ્પ’ કાવ્યસંગ્રહના ‘ભંગુર શાશ્વતી’ કાવ્યગુચ્છમાં નિરૂપાયું છે. ધીરેન્દ્ર મહેતાના પત્રમાં એક વ્યક્તિના નિજી અનુભવો નિરૂપાયા છે પણ ‘છાવણી’ માં રઘુવીર ચૌધરીએ નોંધ્યું છે તેમ ‘સમૂહમાનસનું નિરૂપણ અનન્ય છે.’ રવિ નામનો યુવાન ભુજમાં મિત્રને મળવા આવે છે, એ બસમાંથી ઉતરે છે ને ધરતી ધણધણવા માંડે છે. મિત્રને ઘેર પહોંચે તો છે પણ ત્યાં કાટમાળનો ઢગલો... પછી તે ભૂકંપ પીડિત છાવણીમાં રહી જાય છે. છાવણીથી જતા માર્ગ પરથી તેને ટેમ્પામાંથી પડેલ ડાયરી મળે છે. આ ડાયરીમાં ભૂકંપગ્રસ્ત ભુજમાં એક વર્ષ દરમિયાન તેણે જે કંઈ જોયેલું અને અનુભવેલું તેનું વર્ણન કર્યું છે. અહીં ‘છાવણી’ નવલકથાને ભૌગોલિક દ્રષ્ટિકોણથી તપાસવાનો ઉપક્રમ છે. સૌપ્રથમ કચ્છની ભુગોળ અને ભૂકંપ થવાના કારણો વિશે જાણવું અનિવાર્ય છે.

ગુજરાત ભારતનું એક પ્રગતિશીલ, ગતિશીલ અને વિકસિત રાજ્ય રહ્યું છે. ભૂરચનાકીય અને તેની સંરચનાના આધારે ગુજરાતમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર બે ઉચ્ચપ્રદેશની સાથે બે અખાતો તરીકે કચ્છનો અખાત (પરવાળાઓની રચનાવાળો) અને ખંભાતનો અખાત (રેતી, કાપ અને માટીના નિક્ષેપોવાળો) પણ આવેલ છે. ભારતમાં સૌથી વધુ દરિયા કિનારો ધરાવતા ગુજરાતમાં સાત મુખ્ય નાના ભૌગોલિક પ્રદેશોમાં કચ્છનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં શુષ્ક અને અર્ધશુષ્ક આબોહવા ધરાવતો કચ્છ પ્રદેશ, કુદરતી સંશાધનોમાં જંગલ, ઘાસપ્રદેશ, નદીઓ, ખનિજો (લિગ્નાઈટ, જીપ્સમ, બોક્સાઈટ, મીઠું) તેમજ માનવ સંશાધનમાં તેની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ, કાપડ ઉપર ભરતકામ વગેરેમાં સંપન્ન હોવા છતાં અન્ય ભૌગોલિક પ્રતિકુળતાઓ હોવાથી આ પ્રદેશનો વિકાસ પ્રમાણમાં ઓછો થયો છે.

ગુજરાતમાં સૌથી વધુ ભૌગોલિક વિસ્તાર (23.27%) અને સૌથી ઓછી વસતીગીચતા (46 પ્રતિ કિમી. વર્ગ) તેમજ સૌથી વધુ દરિયા કિનારો (406 કિ.મી.) ધરાવતા કચ્છ જિલ્લામાં ભુજની કુલ વસ્તી 2,13,514 (2011), વસતી ગીચતા 3800 પ્રતિ કિમી. વર્ગ, ક્ષેત્રફળ 56 કિમી વર્ગ, સ્ત્રી-પુરૂષ પ્રમાણ દર હજાર પુરૂષોએ 887 સ્ત્રીઓની સંખ્યા છે, જ્યારે સાક્ષરતા દર 86.56% જોવા મળે છે.

વિશ્વમાં બે પ્રકારની આપદાઓ નિર્માણ પામતી હોય છે, કુદરતી અને માનવનિર્મિત. તે જ રીતે તેની ઘટિત થવાની પ્રક્રિયા પણ સમય સાથે બે પ્રકારની હોય છે, એક ત્વરિત અને બીજી ધીમી ગતિથી. અચાનક અને ઝડપી નિર્માણ પામતી આપદાઓ વધુ નુકસાનકારક અને ભયાનક સાબિત થતી હોય છે, જેમકે ભૂકંપ, ભૂસ્ખલન, ચક્રવાત, દાવાનળ, ત્સૂનામી વગેરે. ભુજમાં વર્ષ 2001માં આવેલ ભૂકંપ એક ત્વરિત આપદા હતી. તેથી તેનું નુકસાન તેનાં રૂદ્ર અને ભયાનક સ્વરૂપની નિશાની આપે છે. આપદાઓનું ઘટિત થવું એ કુદરતી છે, પરંતુ કુદરત અને જે તે ક્ષેત્રની ભૌગોલિક સંરચનાથી અનુકૂળ ન થઈને ઔદ્યોગિકરણ, આધુનિકરણ અને શહેરીકરણ જેવી પ્રક્રિયાઓનાં પ્રભાવમાં માનવ દ્વારા થયેલું આંધળું અને પ્રતિકૂળ અનુકરણ તેના નુકસાન માટે વધારે જવાબદાર છે. ભુજમાં આવેલ ભૂકંપની વધુ નુકસાનદાયક અસર થવાનું કારણ ભૌગોલિક, વ્યવસ્થાતંત્ર, લોકો અને તેના આયોજનનો અભાવ જણાય છે

.ભારતના રાષ્ટ્રીય ભૂકંપ વિજ્ઞાન કેન્દ્રના (National Center for Seismology) જણાવ્યા મુજબ ગુજરાતમાં કચ્છ સૌથી વધુ ભૂકંપ સંભવિત ક્ષેત્ર તેમજ સૌથી વધુ સંકટગ્રસ્ત ઝોન-5 માં આવે છે. ભૌગોલિક સંરચના અને નિર્માણ પ્રક્રિયાના આધારે કચ્છ ક્ષેત્ર નબળું અને અસંતુલિત છે. કચ્છ પ્રદેશમાં ભૂકંપ થવાના મુખ્ય બે કારણ છે. એક ઈન્ડો ઓસ્ટ્રેલીયન પ્લેટના ભાગરૂપ અરેબિયન પ્લેટ સાથે રૂપાંતરિત પ્લેટસીમાંનું નિર્માણ થવું અને બીજું કચ્છ અખાતની ફોલ્ટ લાઈન. આ તમામ બાબતોની જાણકારી હોવા છતાં પણ વ્યવસ્થાતંત્ર દ્વારા ભૂકંપ સંરક્ષિત બહુમાળી મકાનો અને અન્ય બાંધકામ કરવાના ચોક્કસ નીતિનિયમો અને નિયંત્રણની ઉણપ છે. બીજીબાજુ જાપાન દેશ સૌથી વધુ ભૂકંપ પ્રભાવિત અને સંકટગ્રસ્ત હોવા છતાં ત્યાં ઉપલબ્ધ ભૂકંપ સંરક્ષિત ટેકનોલોજી, નિયમોનું ચુસ્ત પાલન અને નિયંત્રણો હોવાથી માનવ અને માનવસંપત્તિને નહીવત નુકસાન થાય છે. કચ્છ પ્રદેશમાં પણ ભુજના ભૂકંપ અગાઉ કચ્છના રણમાં 16 જૂન, 1819 (7.7-8.2 તીવ્રતા, X-આત્યંતિક તીવ્રતા વર્ગ)નો ભૂકંપ, અંજારમાં 16 જુલાઈ, 1956 (6.1 તીવ્રતા, IX-પ્રચંડ તીવ્રતા વર્ગ)નો ભૂકંપ આવેલા, છતાં પણ જાન્યુઆરી, 2001માં આવેલ ભૂકંપ સમયે તેનાં પ્રતિકાર માટેના યોગ્ય પગલાનો અભાવ ધીરેન્દ્ર મહેતાની ‘છાવણી’ નવલકથામાંથી પસાર થતાં અનુભવાય છે. ‘છાવણી’માં નિરૂપાયેલ દૃશ્યો સંવેદનશીલ માણસને હચમચાવી દે છે. થોડા દૃશ્યો જોઈએ :

“ચર્યનું આખું યોગાન માણસોથી ઊભરાતું હતું પણ કોઈની આંખમાં પરિચયની રેખા દોરાતી નહોતી. કોઈ કોઈને ઓળખતું નહોતું, એકમેકની સામે જોતી દરેક આંખમાં એક જ પૃચ્છા છે, પણ એ પ્રશ્નને પ્રગટ થવાની જરૂર પડી નથી, એમને એમ એનો ઉત્તર મળી જાય છે, પૂછવાનું પણ બીજું શું છે ?-

‘તમારાં કેટલા ?’

‘બે.’

‘મારાં પાંચ’

‘કોણ, કોણ ?’

‘વાઈફ, દીકરો, મા-બાપ ને હું.’

‘તમે ? તમે તો -’

પણ આગળ વાત કહેવા કે સાંભળવા કોઈ રોકાતું નહોતું. ન કશો ખુલાસો, ન શોક, ન સાંત્વન, ચહેરા પર બદલાયેલી એક રેખા સુધ્યાં નહિ. નિર્જીવ લાશો નીચે પડી હતી; જીવતી લાશો ધૂમતી હતી.” (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-42)

બીજુ એક દૃશ્ય જોઈએ :

“સુમેરુ’ ટાવર તમે જોયો હતો ને, કેવો હતો નહિ ? હેં ? સપનામાં પણ એવડી ઊંચી ઈમારત આપણે જોઈ ન હોય પણ આમ જુઓ તો, આમ એ, આમ એનાં ઊભાં બે ફાડિયાં થઈ ગયાં છે !’ બે હાથથી એમણે રચેલી મુદ્રા આ દુર્ઘટનાનો આબેહૂબ ચિતાર રજૂ કરી દે... તમે જોઈ આવ્યા ? અમે અબીહાલ જોઈને આવ્યાં, ‘આકાશ ગંગા’ ટાવર તમે જોયું હતું ? માંહ ને માંહ સ્વિમિંગ પુલ, ગાર્ડન ને એવું બધું ! સ્વર્ગ જોઈ લ્યો સ્વર્ગ ! એ કેવી રીતે પડ્યું છે, ખબર છે ? સૌથી ઉપરનો માળ હવામાં અધ્ધર લટકી રહ્યો છે ને બાકીના ભોંય ઉપર !”

લેખકે કંપારી છૂટી જાય એવું વર્ણન કર્યું છે :

“...સ્મશાનમાં હવે ચિતાઓ ખાલી પડતી નહોતી કે વધારાની ચિતા ઊભી કરવા માટે જગા પણ રહી નહોતી. લાશો આવ્યા કરતી હતી-મોટરમાં, ટેમ્પામાં, ટ્રેઈલરમાં, રિક્ષામાં, હાથલારીમાં ખડકાઈ ખડકાઈને, વાહનોમાંથી ઠલવાઈને સ્મશાનમાં ખડકાતી હતી. હું ત્યાં હતો એ દરમિયાન મેં જોયું કે લાશને ઠાલવવાની ક્રિયા પણ કેવી બદલાતી રહી હતી. ચાર ખભા તો અહીં હતા જ ક્યાં, પણ શરૂશરૂમાં બે જણ હળવેકથી શબને ઊંચકતા હતા એને બદલે હવે બબ્બે-ચરચાર શબ ભેગાં ઊંચકાતા હતાં અને એકબીજા પર ફેંકાતાં હતાં, કોઈકનો હાથ લબડી પડતો હતો, કોઈકનો પગ ઢસડાતો હતો તો કોઈકની ડોક નંખાઈ જતી હતી. એક વાર તો મેં લારીને એક બાજુથી ઊંચી કરીને શબનો ઢગલો ઠલવાતો જોયો હતો... (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-74) ... કોઈ શબનું માથું છૂંદાઈ ગયું હતું તો કોઈમાં માથાની જગાએ ખાલી હાડકું જ ખોસાયેલું હતું. લોહીથી લથપથ લાશોમાંથી કોઈના હાથપગ શોધવા પડે એમ હતા... જમીનદોસ્ત થઈ ગયેલી ઈમારતોમાં દટાઈ ગયેલી એ લાશો કબર ખોદીને કઢાયેલાં મડદાં જેવી હતી... (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-75) ...મસાણમાં હવે શબને રાખવાની જગ્યા રહી નથી ને લાકડાં ખૂટી પડ્યાં છે. ત્યાં આવા લોચા લઈને ત્યાં જવાનો કાંઈ અરથ છે ? એને તો દઈ દઈએ અહીંયાં જ ઈવાસળી. (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-76) “ઓ રિક્ષામાંથી થોડુંક પેટ્રોલ કાઢી આવો તો, આ કાટમાળમાંથી કાંઈ ડબલુંબબલું લેતા જાતો,” (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-76) “...ખણી જા, ખણી જા, ધુખાવી નાખ.” (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-87) – આમ લાશોની ચિત્રવિચિત્ર હાલત જોવા મળી હતી. આવી પરિસ્થિતિનો ભોગ બનેલા માણસોનો ચહેરો તદ્દન સપાટ અને સ્વર સાવ શુષ્ક થઈ ગયો હતો. આંસુ પણ સૂકાઈ ગયા હતા. કોઈને એવું થાય કે આ પરિસ્થિતિથી માણસ વધુ સંવેદનશીલ-સમસંવેદનશીલ બન્યો હશે પણ વાસ્તવમાં એવું ન થયું !! ધરતીકંપે તો માણસની વૃત્તિને બરાબર ઉઘાડી પાડી. આ સંદર્ભના થોડાં દૃશ્યો જોઈએ :

“શહેરમાં એક એવી ટોળી ઊતરી આવી હતી, જે હાથે ચઢેલી લાશ પરથી ઘરેણાં, ઘડિયાળ જેવી કીમતી ચીજવસ્તુઓ ઉતારી લેતી હતી અને ખિસ્સામાંથી કે પર્સમાંથી પૈસા કાઢી લેતી હતી.” (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-78)

“કોઈકને ખબર પડી ગઈ કે ધાબળા ઊતરે છે અને થોડી વારમાં તો કોણ જાણે ક્યાથી માણસો ધસી આવ્યાં. ટ્રક ઉપર ચઢી ગયાં. ઝૂંટાઝૂંટ ને લૂંટાલૂંટ. લઈને આવ્યા હતા એમણે ધાબળા ફગાવીને ટ્રક ભગાડી મૂકી.” (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-123)

“બીજુ એક વાતની ખબર છે ? આ લોકો ઝૂંપડાં બાંધીને રહે છે, પછી દબાણના બદલામાં ઘર માંગશે. એ પણ ખુલ્લેઆમ લૂંટ નહિ તો બીજુ શું ?” (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-149)

“આંખમાં આંસુ, ને કહે, મોરબીમાં હોનારત થઈ ત્યારે તણાઈ આવેલી એક લાશ પરથી આ દાગીના ઉતારી લીધા હતા પણ પછી એવું બન્યું કે પહેરનાર કોઈ રહ્યું નહિ, મજૂસમાં ને મજૂસમાં પડી રહ્યા પણ હવે તો સાચવવા જેવુંય કંઈ રહ્યું નહિ... જેમ હું લઈ આવ્યો એમ આ લોકો લઈ જાય, એમાં શું ?” (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-152)

- ખોયું એના કરતાં અદકેરું મળ્યું !

ખોયું ? અરે, ખોયું જ શું હતું, ઠીબડા ? ને હવે મજેનાં ફોરેનની થાળીમાં ખાય છે! (મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પૃ.-154)

આ ઉપરાંત સરકારી જમીન ઉપર રાતોરાત ચણતર, તંબૂ-તાડપત્રી, ધાબળા-કપડાં ને અન્ય રાહતસામગ્રીની લૂંટાલૂંટ, એ સમયે મડદા પર હક્ક કરનાર માણસો કરતા વસ્તુઓ પર હક્ક કરનાર માણસો ઝાઝા ! કાટમાળ ઉપાડવામાં ભ્રષ્ટાચાર, પુનર્વસનની પ્રવૃત્તિ, મૃત વ્યક્તિ ને પડી ગયેલા ઘરના વળતર માટે પડાપડી, કેટલાક ભાડૂઆત તો મકાન માલિકને નોટીસ આપે ! મકાન ખાલી કરવાના પૈસા માગે ! કુદરતી રીતે મૃત્યુ થયું હોય તો પણ તેને ધરતીકંપમાં ખપાવી પૈસા રળી લેવાની વૃત્તિ, કેટલાક માણસો મૃત જાહેર કરી દીધા હોય, ને તેના પૈસા ગજવામાં નાખી દીધા હોય, થોડાં વખત પછી એ જ (મૃત જાહેર થયેલ) વ્યક્તિ હયાત પણ હોય ! મૃત વ્યક્તિના દાગીના-મિલકત માટે તેના પરિવારજનોમાં પડેલ તિરાડ, નકસો પાસ કરાવવા, સર્વે કરાવવા માટે આપવી પડતી લાંચ, અધિકારીઓની બદલી ને તેના કારણે ઊભા થતાં પ્રશ્નો, તકનો લાભ લેતા કારીગરો, દેશપરદેશની સંસ્થાઓ ને ડોક્ટરોની ઉમદા સેવા, મોતના જડબામાંથી જીવતરને ખેંચી કાઢતા યંત્રો, કાટમાળમાં દટાયેલા માણસોનું બાકોરું કરીને ખાવા-પીવાનું પહોંચાડતા લોકો, વાસ્તવમાં ઘર પડી ગયું હોય કે સ્વજન ગુમાવ્યું હોય છતાંય કોઈપણ પ્રકારની સહાય ન લેતા લોકો, અથવા સહાય મળી હોય તો તેમાંથી શાળા બંધાવતા લોકો, કેટલાક તો ધર્મદાનું ખાતા પણ નહિ, કહે કે, ‘હજી કેટલા દાડા ધર્માદું ખાઉં ?’ ચિંતાજનક પરિસ્થિતિ વચ્ચે પણ ગમ્મત કરી લેતા લોકો પણ જોવા મળે, સૂકાભઠ્ઠ માણસો ભૂકંપથી જ બે પાંદડે થયા એવી હકીકતો પણ સાંપડે, ભૂકંપથી કેવળ ધરતીની છાતીમાં કે ધરની દીવાલોમાં જ તિરાડ નથી પડી પણ માણસ-માણસ વચ્ચેના સંબંધોમાં પણ તિરાડો પડી છે ! આમ, ક્યાંક કચ્છા, સેવા, અનુકંપા, માનવતાની સરવાણી, તો ક્યાંક લાશોને પણ ખંખેરી લેતા, રાહતના નામે બધુંય હડપ કરી જતા લાલચુ લોકો નજરે પડે છે. મનુષ્યનાં નરવાં-વરવાં રૂપો જોવા મળે છે. ટૂંકમાં ‘છાવણી’ નવલકથા દ્વારા ભૂકંપ થયાની ક્ષણથી માંડીને એક વર્ષ સુધીનો કેવળ અહેવાલ નહિ પણ એક દસ્તાવેજ સાંપડે છે. આ ઘટનાથી માણસની ખાનદાની, ખુમારી અને ખમીર શું છે તેની અનુભૂતિ થાય છે. માનવસંબંધોની ભંગુરતોનો પરિચય પણ સાંપડે છે. નવલકથાના વિવિધ દૃશ્યોમાંથી પસાર થયા પછી મનમાં મનુષ્યની વૃત્તિ સંદર્ભે અનેક પ્રશ્નો થાય એ સ્વાભાવિક છે. કુદરતી આપદાઓને રોકી શકાય નહિ, કે નતો તેનાથી બચી શકાય, આ બાબતની પ્રતીતિ આ નવલકથામાં નિરૂપાયેલા પ્રસંગો દ્વારા અચૂક થાય છે. ભુજમાં ભૂકંપની આપદા સમયે પોતાની સુરક્ષા અને તકેદારી માટે લેવાના પગલાની યોગ્ય માહિતીનો અભાવ અને ચોક્કસ દિશાનિર્દેશ ન હોવાનાં કારણે લોકોમાં એક પ્રકારનો ડર, અસમંજતા, કુતુહલતા અને દિશા વિહીનતા જોવા મળે છે, આ પરિસ્થિતિમાં માણસ સ્વબચાવ સિવાય બીજાને મદદ કરવામાં લાચાર બને છે એ પણ સહજ લાગે. ભૂકંપ આવ્યા પહેલા અને ભૂકંપ સમયે લોકોની આપદાથી બચવા અને તકેદારી સંબંધિત પગલાઓ અંગેની જાગૃતિ, જેવી કે ઘરના અંદર હોઈએ ત્યારે, ઘરથી બહારની ખુલ્લી જગ્યામાં હોઈએ ત્યારે, ડ્રાઈવિંગ કરતા સમયે તથા તે બધા સમયે

લેવાના ત્વરિત નિર્ણયો, સાવચેતી કે સાવધાની સંબંધિત માહિતી વધુ થતા નુકસાનને અટકાવે છે. આમ તો આવી કુદરતી આપદાઓનાં પરિણામોનો સહજ સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો, પરંતુ આ સમયે લોકો તેમનાં ભવિષ્યને લઈને ચિંતિત હોય છે, આર્થિક અને કૌટુંબિક સંપત્તિ ખોયાના દુઃખ સાથે નિરાશ્રિત હોય છે, તેમ છતાં તેનાં પ્રભાવથી બહાર નીકળી પુનઃવ્યવસ્થાપન માટે પ્રયાસ તો કરવો જ રહ્યો. વળી આ સમયે માળખાને પુનઃવિકસિત અને પુનઃવ્યવસ્થિત કરવા માટે તંત્ર પણ સક્રિય હોય છે. ભૂકંપ આવ્યા પહેલા સાવચેતીના પગલાઓ, ભૂકંપ સમયેના કાર્યોની સાથે-સાથે ભૂકંપ પછીના ત્વરિત અને લાંબા ગાળાના પગલા અને પુનઃવસન માટે કાર્યો, ચોક્કસ દિશામાં અને આયોજન સાથે કરવામાં આવે તો ભૂકંપની અસરકારકતાને ઓછી કરી શકાય છે તથા પ્રદેશના પુનઃવસનની કામગીરીને ઝડપી બનાવી શકાય. ‘છાવણી’ નવલકથા દ્વારા જાણવા મળે છે કે જ્યાં તંત્ર, સ્થાનિક લોકો અને સેવાકીય સંસ્થાઓનો ઉમદા સહયોગ સાંપડ્યો છે ત્યાં ઘણું સારું કામ થતું જોવા મળે છે. આવી કુદરતી આપદાઓ સમયે માણસ ધર્મ, સંપ્રદાય, જ્ઞાતિવાદને ભુલીને કામ કરે તો સમસ્યાઓનું નિરાકરણ વધારે સારી અને સરળ રીતે લાવી શકાય છે. જેની પ્રતિતી ‘છાવણી’ નવલકથામાં ભૂકંપ પછી સ્મશાનમાં જગ્યા અને લાકડાના અભાવમાં એકસાથે મૃતદેહોને અગ્નિસંસ્કાર આપવાની ઘટના દ્વારા થાય છે.

વ્યક્તિના વલણ અને વર્તણૂક ઉપર સમાજ અને તેનાં મૂલ્યો, માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, રૂઢિઓની સાથોસાથ જગ્યા અને પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિની મહદઅંશે અસર થતી હોય છે. કોઈપણ વ્યક્તિ સમય અને જગ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને પોતાના વ્યક્તિત્વ આધારિત વર્તન કરે છે, પરંતુ ભુજના ભૂકંપ પછી રાહત સામગ્રી અને અન્ય સહાયોના વિતરણ સમયે જોવા મળેલા લોકોના વર્તન અને માનસિકતા કચ્છી લોકોની સંસ્કૃતિમાં અપવાદરૂપ ગણી શકાય, સાથોસાથ આ દૃશ્યો એક નવો જ અનુભવ કરાવે છે. આગળ નોંધ્યું છે તેમ સહાય અને રાહત સામગ્રીમાં થયેલ ચોરી, લૂંટફાટ અને વિતરણમાં અન્યાય વગેરે ઘટનાઓ તેની સાબિતી આપે છે. આ સમયે વિપરીત પરિસ્થિતિને સાનુકૂળ બનાવવા માટે વ્યક્તિની નૈતિક જવાબદારી વિશેષ અનિવાર્ય છે, જે વ્યવસ્થાતંત્ર દ્વારા પુનઃવસન અને રાહતના કાર્યોના સમાનવિતરણને અસરકારક બનાવવામાં મદદરૂપ બની શકે છે. ‘છાવણી’ માં ભુજમાં થયેલા ભૂકંપની ક્ષણથી માંડીને એક વર્ષ દરમિયાન બનેલી વિવિધ ઘટનાઓને લેખકે ક્યાંક દૃશ્યરૂપે, ક્યાંક ઉક્તિરૂપે તો ક્યાંક ક્રિયારૂપે આલેખી છે. લેખક નવલકથામાં તંત્રની મર્યાદાને આલેખવાનું ચૂકી ગયા છે પણ તેમણે ભીષણ દુર્ઘટનાનું સંવેદન આલેખવાની સાથોસાથ સમાજમાં સંવેદન જગાવવાનું કાર્ય વિશેષ કર્યું છે આ ઉપરાંત અહીં ભૌગોલિક સ્થળને કેન્દ્રમાં રાખીને ભૌગોલિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ સહજ રીતે આલેખન પામ્યો છે.

સંદર્ભ

- I. મહેતા ધીરેન્દ્ર, છાવણી, પ્ર.આ.-2008.
- II. (n.d.). Retrieved from www.dgt.ums.ac.rs/pririzici_knjiga.
- III. (n.d.). Retrieved from <http://www.nios.ac.in/media/documents/316courseE/ch18.pdf>
- IV. Bryant, E. (2005). Natural Hazards. New York: Cambridge University Press.
- V. Oxford School Atlas. (2014). 34 Edition. New Delhi, India: Oxford University Press.

Dr. Kanti Malsatar

Associate Professor
Department of Gujarati
Gujarat University
Ahmedabad

Mahesh Patel

Assistant Professor
Department of Geography
Gujarat University
Ahmedabad

Copyright © 2012 – 2018 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat